

Т. Л. Чахоўская

*кандыдат філалагічных навук,
дацэнт кафедры беларускага мовазнаўства
Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта*

КАМПАНЕНТНАЯ СТРУКТУРА БЕЛАРУСКОЙ ІНТАНАЦЫІ

1.1. Функцыянальная і фанетычная шматмернасць інтанацыі

Агульным для большасці даследаванняў інтанацыі з'яўляецца вылучэнне трох яе функцый: семантычнай, экспрэсіўна-стылістычнай і эўфанічнай. У айчынай і замежнай лінгвістыцы доўгі час пераважала цікавасць да маўленчаактавага боку інтанацыйнай семантыкі, звязанай пераважна з танальнымі сродкамі. Рэвалюцыйным новаўвядзеннем быў зварот да логіка-камунікацыйнай функцыі прасодыі фразы, якая рэалізуецца з дапамогай акцэнтных сродкаў. Акцэнтная структура выказвання прадвызначаецца ўзаемадзеяннем шматлікіх семантычных фактараў. Таксама і маўленчаактавы змест выказвання мае складаную структуру: мэта выказвання, яго пазіцыя ў дыскурсіўнай паслядоўнасці, мадальныя ўстаноўкі моўцы, ступень яго рытарычнай актыўнасці і інш. Названыя кампаненты выяўляюцца рознымі прасадычнымі сродкамі. Магчыма, варта было б разглядаць асобна структурную функцыю інтанацыі: фразавыя паказчыкі і паказчыкі семантыка-граматычнага члянэння тэксту.

Экспрэсіўны кампанент інтанацыі вельмі складаны як з пункту гледжання зместу, так і з пазіцый прасодыі. Гэта пацвярджаецца вялікай разнастайнасцю намінацый рэальнага маўлення. Пры гэтым слушна звяртаецца ўвага на цяжкасці адмежавання экспрэсіўных кампанентаў ад неэкспрэсіўных [2].

Эўфанія (мілагучнасць) выказвання таксама забяспечваецца складаным комплексам прасадычных працэсаў: размежаваннем танальных акцэнтаў вымаўлення па сіле, адаптацыяй руху тону ў акцэнтах, ізахранічна арыентаваным падзелам на сінтагмы, размеркаваннем тэмпаў і працягласцей і інш. Гэтыя ўласна фанетычныя працэсы «дабудоўваюць» прасадычную структуру, матываваную семантычнымі і экспрэсіўнымі фактарамі.

Функцыянальная шматмернасць інтанацыі неаднолькава рэалізуецца ў розных маўленчых жанрах. Варта звярнуць увагу на дыялагічныя тэксты,

дзе вызначальную ролю адыгрываюць семантычная і экспрэсіўная функцыі.

Дэталёвасць апісання семантычных і экспрэсіўных функцый інтанацыі патрабуе поўнага ўліку разнастайных сродкаў іх выражэння. Мы паспрабавалі ахапіць усе ўзроўні фразавай прасодыі, хоць асноўная ўвага надаецца тону. Гэта значыць, што нароўні з танальнымі прыметамі фіксаваліся таксама дынамічныя, колькасныя, фанацыйныя і тэмбравыя.

Унутры выказванняў магчымыя разнастайныя кластары вышэйназваных функцыянальных характарыстык, паколькі гэтыя характарыстыкі з'яўляюцца ўзаеманезалежнымі.

1.2. Сфера дзеяння інтанацыйных прымет і дзве формы іх існавання

Семантычныя катэгорыі, якія выражаюцца пры дапамозе інтанацыйных адзінак, звычайна належаць да камунікацыйных складнікаў выказвання: рэмы, тэмы або да выказвання цалкам. У граматычнай структуры сказа ім могуць адпавядаць складнікі любога аб'ёму. Адпаведна, «сферай дзеяння» інтанацыйнай адзінкі таксама могуць быць складнікі самых розных іерархічных узроўняў – ад слова (або нават кампанента слова) да сказа. Параўнаем два пытанні з рознымі сферамі дзеяння (іх межы паказваюцца квадратнымі дужкамі):

– Ты прыехаў [на цягніку (/)]?

– Ты што – [не ведаў, што я прыеду на цягніку (/)] (В)?

У абодвух выпадках узыходны тон рэалізуецца на націскным галосным фанетычнага слова *на цягніку*. Аднак у першым сказе пытанне семантычна адносіцца да слова, а ў другім – да сказа, які рэалізуецца адзінай рытмічнай групай з акцэнтнай вяршыняй на апошнім слове. Як відаць з гэтых прыкладаў, транскрыпцыйныя знакі ставяцца ў круглых дужках пасля слова, на якое прыпадае націск, і ў канцы групы, якая вызначае інтэгральную прасодыю. Вяршыня акцэнтаванага склада падкрэсліваецца.

Звернем увагу на тое, што высокі рэгістр тону (В) у другім прыкладзе характарызуе вылучаную групу цалкам (што з'яўляецца тыповым для пытанняў на пацверджанне здагадкі). Такім чынам, існуе адрозненне паміж двума спосабамі выкарыстання прасадыхных сродкаў у групах: лакальным і інтэгральным. Першы спосаб звычайна звязаны з націскным складам і яго суседзямі: гэта акцэнты. Другі спосаб звязаны

з працяглымі складнікамі (групамі слоў) – гэта прасадычныя «блокі». Характэрна, што кожны пласт прасодыі можа выступаць у абодвух варыянтах (Табліца 1).

Табліца 1

Спосабы выкарыстання прасадычных сродкаў

	Прыклады лакальнага (акцэнтнага) выкарыстання	Прыклады інтэгральнага выкарыстання
Тон	Узыходны тон на націскным складзе	Інклінацыя (паступовае ўзыходжанне тону на групе слоў)
Інтэнсіўнасць	Павялічаная гучнасць акцэнтаванага склада	Гучнае вымаўленне інтанацыйнай групы як цэлага
Колькасць	Даўжыня націскага галоснага	Павольны тэмп групы
Фанацыя	Гартанная змычка ў канцы акцэнтаванага галоснага	Рэзкі голас на групе слоў
Артыкуляцыйны тэмбр	Назалізацыя акцэнтаванага галоснага	Назалізацыя на групе слоў

1.3. Кампанентная структура інтанацыі выказвання

Інтанацыйная характарыстыка выказвання – гэта вынік сумяшчэння акцэнтаў і блокаў, прычым заўважаецца іх функцыянальная спецыялізацыя (Табліца 2).

Табліца 2

Функцыі і сродкі фразавай прасодыі

Функцыі прасодыі	Сродкі прасодыі
Камунікацыйны статус групы (рэма, новая тэма, фокус супастаўлення)	Вылучальныя акцэнты
Ілакуцыйна-фазавая характарыстыка фразы	Рух тону ў рэматычным акцэнце
Мадальны / дыктальны статус рэмы	Спосаб размяшчэння акцэнта ўнутры націскага склада
Эпістэмічная ацэнка	Інтэрвал тону ў акцэнце

Кантрастыўнасць	Інтэрвал тону ў акцэнце, працягласць, артыкуляцыйны жэст (рух гартані)
«Прасторавая» арыентацыя	Даўжыня / кароткасць у акцэнце
Працэсуальнасць ментальнага працэсу	Заповолены тэмп выказвання
Ацэнка значнасці інфармацыі	Інтэгральная вылучанасць групы
Экспрэсіўная ацэнка	Маркіраваная фанацыя або артыкуляцыйны тэмбр на групе

Абодва віды прасадэм, у сваю чаргу, выступаюць як камбінацыі прымет на парадыгматычнай і сінтагматычнай восі, прычым камбінавацца могуць як унутрыпластовыя, так і міжпластовыя прасадычныя прыметы.

Парадыгматычная кампанентнасць

Унутры акцэнта могуць спалучацца розныя танальныя характарыстыкі, напрыклад, узыходжанне тону можа адбывацца ў нізкім і высокім рэгістрах. З іншага боку, гартанная змычка можа спалучацца як з узыходным тонам (ІК-7), так і з роўным або сыходным.

Падобным чынам унутры прасадычнага блока можа адбывацца спалучэнне прымет (напрыклад, спалучэнне прыдыхальнай і напружанай фанацыі) і міжпластовае спалучэнне (спалучэнне прыдыхальнай фанацыі з рознымі апорнымі тонамі або тэмпамі). У межах фаналагічнай сінтагмы інтэгральныя характарыстыкі сумяшчаюцца з акцэнтнымі, утвараючы комплексную структуру.

Сінтагматычная кампанентнасць

Кампанентны аналіз на сінтагматычнай восі быў абмежаваны вылучэннем ядзернай, перадядзернай і пасляядзернай частак ІК. Мы лічым мэтазгодным выкарыстанне мінімальнага прасадычнага складніка. Любую прасадычную двухкампанентнасць у межах галоснага гука можна разумець як праяву сінтагматычнай спалучальнасці. Такім чынам, мінімальны прасадычны складнік дазваляе апісаць усе складаныя тоны ўсярэдзіне галоснага як камбінацыі элементарных.

Камбінаторны прынцып ужываецца і пры апісанні суадносін танальнага руху на кансанантным пачатку і вакалічным ядры склада, а таксама пры апісанні спалучэнняў рухомах тонаў на націскным складзе з рознымі тонамі на суседніх складах.

Мы выкарыстоўваем паняцце *кампазіцыя тонаў* (адпавядае *compound tones* у замежнай інтаналогіі) для клішаваных танальных

камбінацый (тыпу ІК-4, ІК-5 і ІК-6), якія выступаюць унутры слоў і словазлучэнняў. Такія спалучэнні могуць рэалізоўвацца і як унутрыскладовыя складаныя тоны.

1.4. Працэсы і ўзроўні ў інтанацыі

Розныя мовы неаднолькава размяшчаюць паказчыкі прасадычна рэлевантных характарыстык у сказе. Так, у беларускіх пыталых сказах рэматычны акцэнт сумяшчаецца з узыходным тонам пытання, аднак у многіх мовах яны падзеленыя. Напрыклад, у польскай мове ўзыходны тон пытання аддзелены ад рэматычнага акцэнта і прыпадае на апошні склад фразы:

— *Гэта твая (/) кашуля?*

— *Czy to jest twoja (\\) koszula (/)?*

Прыклады сумешчанага і паасобнага выражэння інтанацыйных сэнсаў можна прывесці і на матэрыяле беларускай мовы [3]. Так, камунікацыйная і фазавая характарыстыкі могуць рэалізоўвацца адным акцэнтам або двума ў залежнасці ад пазіцыі слова, якое мае апорны камунікацыйны акцэнт:

— *Вось прачытаю кнігу (/), тады пойдзем.*

— *Вось кнігу (\\) прачытаю (/), тады пойдзем.*

У першым выпадку ўзыходны тон незавершанасці, які ставіцца на апошнім слове групы, сумешчаны з камунікацыйным акцэнтам, а ў другім выпадку ён аддзелены.

Падобныя выпадкі паказваюць на неабходнасць адрозніваць глыбінную і павярхоўную структуры ў інтанацыі. Асабліва гэта мае дачыненне да складаных інтанацыйных канструкцый. У прыватнасці, сыходна-ўзыходны тон у супастаўляльных пытаннях (ІК-4 у традыцыйнай інтанацыйнай сістэме сучаснай беларускай мовы) з'яўляецца, відавочна, павярхоўнай рэалізацыяй камбінацыі сыходнага тону тэмы і ўзыходнага тону апушчанага рэмы:

— *Маша ўжо прыехала.*

— *А Наташа (V)?* або — *А Наташа (\\) прыехала (/)?*

Пры гэтым, калі слова мае флексійны націск, то абодва тоны рэалізуюцца ўсярэдзіне аднаго галоснага:

– *А жонка-а (V)?*

Аналагічная тэхніка «сцяжэння» акцэнтаў пры недахопе фанетычнага матэрыялу выкарыстоўваецца ў выпадку іншых складаных ІК. Так, ІК-5 можа рэалізоўвацца кампазіцыяй акцэнтаў на розных словах словазлучэння, кампазіцыяй акцэнтаў на пачатковым і націскным складах слова і складаным тонам на пачатковым націскным галосным:

– *Які голас (/=\)! Цудоўны (/=\)! Дзі-івосны (Λ)!*

1.5. Адзінкі інтанацыйнага слоўніка

Багацце функцый інтанацыі азначае, што інтанацыйнае заданне для сказа можа быць вельмі складаным, прычым розныя яго кампаненты ўступаюць у адвольныя спалучэнні, не ўтвараючы стандартных кластараў. З гэтага вынікае, што інтанацыйная характарыстыка сказа «складаецца» з некаторых элементаў такім жа чынам, як фарміруюцца іншыя характарыстыкі сказа. Для гэтага павінен існаваць адмысловы слоўнік інтанацыйных знакаў, які дазволіць па некаторай семантычнай характарыстыцы выбіраць адпаведную ёй прасадычную.

Пытанне аб складзе слоўніка інтанацыйных знакаў вымагае далейшага вывучэння. Прытрымліваючыся традыцыі структуралізму, у якасці мінімальнай знакавай адзінкі інтанацыі мы прымаем «інтанему» – аналаг марфемы. Інтанема можа мець неэлементарнаепрасадичнае выразненне, такое, напрыклад, афармленне кантрастыўнасці, якое змяшчае танальныя, колькасныя і тэмбравыя характарыстыкі. Элементарны прасадычны складнік, які можа мець самастойнае значэнне, мы будзем называць «прасадычнай прыметай», або «прасадэмай».

Акрамя мінімальнага інтанацыйнага адзінака неабходна дапусціць наяўнасць у слоўніку таксама іх спалучэнняў (аналаг вытворных лексем і ўстойлівых спалучэнняў). Мы лічым мэтазгодным захаваць для іх традыцыйны тэрмін «інтанацыйныя канструкцыі» (ІК).

Сістэма А. А. Брызгуновой, якая застаецца найбольш папулярнай і ў русістыцы, і ў беларусістыцы (працы А. І. Падлужнага, Л. Ц. Выгоннай, Л. І. Сямешкі), прадугледжвае вельмі абмежаваную колькасць ІК. У якасці мінімальнага кампанентаў, з якіх складаюцца ІК у гэтай сістэме,

выступаюць тры танальныя прыметы – узыходны, сыходны і роўны тоны (знакі /, \ і = у нашай траскрыпцыі), інтэнсіўнасць на акцэнце (+) і глаталізацыя акцэнта (q). Аднак названыя кампаненты ўступаюць у іншыя камбінацыі і даюць значна большы інвентар ІК.

Так, падзенню тону далёка не заўсёды папярэднічае роўны тон (ІК-1): магчымы і ўздым тону на перадацкім складзе, у прыватнасці, пры ўключэнні дадатковай інфармацыі:

– Тут жывуць мае бацькі (= \). І сястра (/) тут жыве.

(Знакам = пазначаецца роўны тон на ненацкіскных складах).

Сустракаецца і ўзыходна-сыходны рух тону ў межах аднаго нацкіскага галоснага:

А. – Можжа, у цябе грошай няма? Б. – Ё-ёсць (/).

Спецыяльнае пытанне часцей за ўсё рэалізуецца пры дапамозе ІК-5, аднак у дыялогах часта выкарыстоўваецца пара сыходных тонаў, злучаных роўным:

– Калі ён вяртаецца? (/ = \) або (/ = \).

Разам з фігурай ІК-5 сустракаецца таксама адваротная ёй фігура тыпу \ = /. Яна характэрная для некаторых адказавых рэплік:

А. – Адкуль ты ведаеш? Б. – Паведамлялі (\ = /).

Як і ІК-5, гэтая фігура мае і варыянт са складаным тонам усярэдзіне нацкіскага склада:

А. – Ну як, скончыла? Б. – Скончыла (\).

Дынамічны кампанент, уласцівы сыходнаму тону «экзаменацыйнага» пытання (ІК-2), суправаджае таксама патрабавальнае агульнае пытанне:

– Ты зрабіў (/ +), што я прасіла?

Гартанная змычка не абавязкова суправаджае ўзыходны тон (ІК-7) – яна можа спалучацца і з роўным тонам:

– *Не зусім добра (=q)!*

Прааналізаваныя інтанацыйныя канструкцыі ў межах сістэмы А. А. Брызгуновой [1], відавочна, варта лічыць «мадальнымі» варыянтамі асноўных. Аднак фанетычныя падставы для такога рашэння адсутнічаюць, паколькі ніякіх дадатковых прасадычных кампанентаў гэтыя канструкцыі не змяшчаюць. Не зусім зразумелымі падаюцца і семантычныя крытэрыі такога рашэння. Калі арыентавацца толькі на базавыя тыпы выказванняў, то можна ўсумніцца ў мэтазгоднасці ўключэння ў лік «немадальных» ІК-2, ІК-6 і, асабліва, ІК-7. На цяжкасць падзелу асноўных і мадальных варыянтаў ІК паказваюць і эксперыменты па вар'іраванні мадальных устаноў пры вымаўленні аднаслоўнай рэплікі. Яны засведчылі, што некаторыя ІК немагчыма апісаць як варыянты кананічных. Такімі паказчыкамі характарызуецца, у прыватнасці, вымаўленне рэплікі на роўным тоне.

Аднак мэтай нашага аналізу не з'яўляецца доказ неабходнасці павелічэння або скарачэння колькасці ІК, паколькі гаворка ідзе аб змене самога падыходу да апісання інвентара інтанацыйных сродкаў сучаснай беларускай мовы. Мы лічым, што тут варта ўлічыць дзве задачы. Першая з іх – апісанне поўнага набору мінімальних прасадычных знакаў (інтанем) і камбінаторнай прасторы, якую яны ўтвараюць. Другая – выяўленне «ядра» гэтай прасторы – найбольш ужывальных спалучэнняў інтанем. Такія ІК выступаюць сродкам афармлення дыскурсіўных клішэ, якія характарызуюцца таксама наяўнасцю пэўных часціц, тыповым парадкам слоў і спецыфічнай сінтаксічнай структурай. Мы прымаем пад увагу нефіксаванасць інвентара ІК, паколькі практычныя задачы (у прыватнасці, метады і прыёмы выкладання беларускай мовы) могуць звужаць зыходны інвентар да мінімальнай колькасці адзінак.

Некаторыя прасадэмы могуць мець уласна эўфанічную або ўласна структурную функцыю і не быць знакамі: дэклінацыя тону, падаўжэнне гукаў, паўзацыя, пачатковае падвышэнне тону і інтэнсіўнасці. Роля такіх сродкаў павялічваецца ў вусным апавядальным тэксце.

Літаратура

1. Брызгунова, Е.А. Звуки и интонация русской речи / Е. А. Брызгунова. – М. : Русский язык, 1977. – 281 с.
2. Брызгунова, Е. А. Эмоционально-стилистические различия русской звучащей речи / Е. А. Брызгунова. – М. :Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 116 с.
3. Выгонная, Л. Ц. Інтанацыя. Націск. Арфаэпія / Л. Ц. Выгонная. – Мінск : Навука і тэхніка, 1991. – 215 с.

Г.К. Чахоўскі

*кандыдат філалагічных навук,
дацэнт кафедры беларускага мовазнаўства
Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта*

WEB-АЎДЫТОРЫЯ І ЭЛЕКТРОННЫЯ СМІ Ў СУЧАСНАЙ МЕДЫЯПРАСТОРА

Развіццё электронных сродкаў масавай інфармацыі (СМІ) лічыцца адным з найбольш важных дасягненняў сучаснага навукова-тэхнічнага прагрэсу, якія зрабілі магчымым інфармацыйны ахоп максімальна шырокай аўдыторыі, паскарэнне праходжання інфармацыйнай плыні па каналах камунікацыйнай сувязі, павелічэнне іх інфармацыйнай ёмістасці.

Вынікам змен часавых і прасторавых параметраў камунікацыі стала ўтварэнне адзінай інфармацыйнай прасторы, у межах якой разгортваецца міжкультурнае ўзаемадзеянне, арыентаванае на актыўны дыялог з Web-аўдыторыяй.

Трансфармацыя электронных СМІ ў інфармацыйны канал спрыяе ўзрастанню ролі моўнай віртуальнай камунікацыі. Мова, якая выкарыстоўваецца ў працэсе віртуальнай камунікацыі, адрозніваецца паводле спецыфікі канала перадачы інфармацыі і мае адметныя «электронныя» рысы. Розныя жанры віртуальнай камунікацыі рэалізуюцца ў новых дыскурсіўных практыках.

Мэтай гэтага артыкула з’яўляецца агульная характарыстыка і ўніфікацыя тэрміналогіі электронных СМІ, вылучэнне лінгвістычных